

Акынова Айгерим Пернебековна

6D020300—«Тарих» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындаған «Халықтардың Ұлы қоныс аудару кезеңіндегі Византия империясының ішкі және сыртқы саясаты (IV-VII ғғ.)» тақырыбындағы диссертациясына

АҢДАТПА

Зерттеу жұмысының сипаттамасы. Диссертациялық ғылыми-зерттеу жұмысы, Халықтардың Ұлы қоныс аудару дәуіріндегі Византия империясының ішкі және сыртқы саясатын зерттеуге арналады. Адамзат тарихында аса ірі тарихи процестердің бірі болып табылатын IV-VII ғасырлардағы Халықтардың Ұлы қоныс аудару кезеңіндегі Византия империясының қоғамдық-саяси өмірі, әлеуметтік-экономикалық жағдайы мен мемлекеттік басқару жүйесі зерттеледі. Сонымен қатар, Византия империясының Халықтардың Ұлы қоныс аударуына негіз қалаған Шығыс Еуропаның тайпалары мен тайпалық одақтарымен саяси байланыстары ғылыми талдауға түседі.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Тәуелсіздік жылдарынан бері отандық тарихнамада Отан тарихы мен әлем тарихына қатысты мәселелер жаңа қырынан көтеріліп келеді. Кеңестік кезеңдегі таптық көзқарас пен партиялық жүйеге негізделген кеңестік-коммунистік методологияның қыспағынан арылған соң, тарих ғылымында бұрынғы идеологиялық және концептуалдық кедергілер де жойыла бастады. Отандық ғалымдар үшін ашық және еркін тұжырымдар ұсынудың мүмкіндігі туды. Тәуелсіз ойлау мен еркін тұжырым жасаудың арқасында жаңа ғылыми көзқарастар мен методологиялық ұстанымдар пайда болды. Тәуелсіздік жылдарында жаңадан пайда болып, қалыптаса бастаған ғылыми ұстанымдар мен көзқарастар Қазақстан тарихымен бірге Еуразия тарихы, Еуропа мен Америка елдері тарихын терең және шынайы зерттеуге зор мүмкіндік берді. Мұндай мүмкіндіктер отандық тарихшылардың зерттеу кеңістігінің барынша кеңеюіне жол ашты.

Отандық тарих ғылымында болашақта әлем тарихын зерттеудің өзіндік бағыттары мен мектептері қалыптасуы қажет екендігін уақыттың өзі көрсетті. Дүние жүзі тарихы бойынша іргелі ғылыми тақырыптар отандық ғалымдардың назарына тереңдеп ілінді. Соның негізінде дүние тарихының әр түрлі мәселелері бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстары қолға алынды. Әлем тарихы бойынша осындай маңызды тақырыптардың бірі IV-VII ғасырларда Еуразия даласындағы Халықтардың Ұлы қоныс аудару процесі мен осы кезеңде Еуропада өмір сүрген мемлекеттердің саяси тарихы болды. Бұл процесс әлем тарихында көптеген мемлекеттер мен халықтардың тарихына үлкен өзгерістер әкелді. Еуразия даласында Халықтардың Ұлы қоныс аударуы зерттеліп отырған тақырыптың хронологиялық негізін құрағандықтан, зерттеу жұмысында алдымен осы процестің ғылыми

зерттелуінің өзекті тұстары көрсетілді. Мұның тағы бір себебі – Халықтардың Ұлы қоныс аударуы Еуразия тарихы мен Еуропа мемлекеттерінің ежелгі дәуірден қазіргі уақытқа дейінгі тарихын зерттеу аса кең ауқымдағы ғылыми мәселелердің бірі болды. Себебі, Еуразияда өмір сүрген халықтар мен тайпалардың және мемлекеттердің тарихы еуропалық және кеңестік тарихшылар тарапынан айтарлықтай арнайы зерттелмеді. Еуразия тарихында Халықтардың Ұлы қоныс аудару процесі ауқымды тарихи оқиғалардың бірі болып, оның басталу себептері, барысы мен нәтижелері әлі де болса толық ашылмаған тақырыптардың бірі болып тұр.

Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттері. Диссертациялық зерттеу жұмысының мақсаты – Еуразия даласында IV-VII ғасырлардағы Халықтардың Ұлы қоныс аудару кезеңіндегі Византия империясының ішкі және сыртқы саяси тарихын зерттеу болып табылады. Зерттеу жұмысында аталған ғылыми мақсатқа жету жолында төмендегідей бірқатар **міндеттер** қойылды:

– Халықтардың Ұлы қоныс аудару дәуірінің Византия империясы үшін маңыздылығын ашу;

– IV-VII ғасырлардағы Византия империясының мемлекеттік басқару мен саяси құрылымдар тарихының ерекшеліктерін зерттеу;

– Қоныс аудару кезеңіндегі империяның экономикалық ахуалы мен әлеуметтік даму деңгейін көрсету;

– Империяның ішкі саяси тарихының ерекшеліктері мен нәтижелеріне ғылыми талдау жүргізу;

– Осы дәуірдегі Византияның атақты императоры, реформатор I Юстиниан тұсындағы империяның ішкі және сыртқы саяси тарихын зерделеу;

– Византия империясының ғұндар мен авар қағанаттарымен байланыстары тарихына жаңаша ғылыми талдау жасау;

– Византия империясының Түркі қағанаттарымен байланыстарын зерттеу;

– Шығыс Рим империясындағы славяндардың рөлін және Империя мен славян тайпалары арасындағы саяси процестерді зерделеу;

–**Зерттеу жұмысының нысаны.** IV-VII ғасырларда Еуразия даласындағы Халықтардың Ұлы қоныс аудару дәуіріндегі Византия империясының саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдайы және империяның осы кезеңдегі сыртқы саясатының негізгі бағыттары.

Зерттеу жұмысының пәні. IV-VII ғасырлардағы Халықтардың Ұлы қоныс аудару процесінде Византия империясының ішкі және сыртқы саясаты, әлеуметтік-экономикалық тарихының ерекшеліктері болып табылады.

Зерттеу жұмысының хронологиялық шеңбері. Диссертациялық зерттеу жұмысының хронологиялық шеңбері тақырыптың өзі көрсетіп тұрғандай, IV-VII ғасырлардың аралығындағы уақыт кеңістігін қамтиды. Бұл кезең әлемдік тарихта Халықтардың Ұлы қоныс аудару дәуірімен тұспа-тұс келіп, осынау бір үлкен тарихи процесс орын алады.

Зерттеу жұмысының аумақтық шеңбері. Диссертациялық жұмыстың территориялық ауқымы - Византия империясының территориясы және оның көрші мемлекеттерімен байланысты.

Зерттеу жұмысының методологиялық негіздері және зерттеу әдістері. Диссертациялық ғылыми жұмысты жүргізуде қазіргі кезде отандық және шетелдік медиевистикада болып жатқан теориялық мәселелер мен жаңалықтар басшылыққа алынды. Зерттеудің методологиялық базасы кешенді және жүйелілік тұрғыға негізделген. Сол секілді пәнаралық байланыс археология, этнология, география ғылым салаларын үйлестіру арқылы жүзеге асырылған. Тарихи оқиғаларды баяндау кезінде саяси және логикалық бірліктің айқындамасына сүйеніп, саяси-тарихи үрдістерді қарастыруда зерттеу жұмысында диалектикалық, тарихи-салыстырмалы, тарихи-жүйелілік, тарихи-типологиялық талдау әдістері қолданылды.

Зерттеу жұмысының деректік негізі. Диссертациялық зерттеу жұмысын жүргізу барысында тақырыпқа қатысты қол жеткізілген сан түрлі дерек көздері қолданысқа енгізілді. Тақырыпқа қатысты деректердің түрлері, көлемі, сипаты және мазмұны жағынан әр алуан болғандықтан, бірнеше топқа бөліп қарастырудың қажеттігі туындады.

Зерттеу тақырыбына қатысты деректердің *алғашқы тобына* антикалық және ертеортағасырлық авторлардың жазып қалдырған еңбектерін жатқызамыз. Соның ішінде Аммиан Марцеллин, (Ammianus Marcellinus), Приск Панийский (Priscus Panites), Иордан (Jordanes), Олимпиодор, Зосим және басқалар өз шығармаларында Халықтардың Ұлы қоныс аудару процесін, осы кезеңдегі Византияның тарихы мен оның Риммен байланысын және сыртқы саясаты жайлы құнды мәліметтер қалдырды.

Зерттеу жұмысының тақырыбына қатысты деректердің *екінші тобына* ертеортағасырлардағы византиялық авторлардың түрлі деңгейде жазып қалдырған еңбектері мен қолжазбалары жатқызылды. Зосим мен Присктен кейін ерте орта ғасырларда олардың ізін Прокопий, Агафий, Менандр Протектор, Феофан, Феофилакт Симокатта сынды хронистер жалғастырды.

Тақырыпқа қатысты деректердің *үшінші тобына* батыс еуропалық тарихшылар мен сол заманда өмір сүрген хронистердің еңбектерін жатқызамыз. Олардың қатарында Григорий Турский, Иоанн Бикларский, Исидор, Кассиодор, және басқа да тарихшылар мен хронистерді атауға болады. 538-593 жылдар өмір сүрген франк тарихшысы, хронист Григорий Турский өз заманында болған саяси оқиғаларды жинақтап, оларды жүйелеумен айналысты. Нәтижеде, латын тілінде он томнан тұратын «Historia Francorum» (Франктер тарихы) атты тарихи жинақ жазды. Григорий Турскийдің бұл жинағы Византия және жалпы Еуропа тарихы бойынша аса құнды мәлімет беретін деректер жинағы болып табылады.

Зерттеу тақырыбының көлемі мен мазмұнына орай, деректердің *төртінші тобына* шығыс тілдерінде жазылған деректер жатқызылды. Араб, парсы және сириялық авторлардың шығармалары, күнделіктері, хроникалары, кітаптары сондай-ақ, деректік маңыздылығы жоғары болған

басқа да қолжазбалары ғылыми жұмыстың деректер базасын кеңейтуге көмектесті.

Шығыс деректерінің арасында сириялық авторлардың хроникалары мен түрлі деңгейдегі шығармаларының деректік құндылығы зор болды. Сириялық авторлар ерте орта ғасырларда және араб тілінің енуіне дейінгі кезеңде өз шығармаларын ескі сириялық тілде жазды. Олардың қатарында Иешу Стилиит, Иоанн Эфесский сынды сириялық хронистердің шығармаларын атауға болады. Иешу Стилииттің хроникалары Византия мен Иран арасындағы саяси тартыстар мен мемлекетаралық байланыстардың деңгейі туралы көлемді мәліметтер бере алады.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы. Жұмыстың тақырыбы шетел тарихнамасында аз зерттелген мәселелер қатарынан орын алады. Бұл тақырып отандық тарихнамада жеке және арнайы тақырып ретінде алынып зерттелмеген тақырыптардың бірі болып саналады. Зерттеу жұмысын жүргізудің нәтижесінде төмендегідей ғылыми жаңалықтарға қол жеткізілді:

– Халықтардың Ұлы қоныс аудару дәуірінде Византия империясының тарихы мен оған әсер еткен факторлардың жаңа бағыттары айқындалды. Ұлы қоныс аударудың себептері мен процесіне және оның Византия империясының саяси және экономикалық өміріне тигізген ықпалы туралы жаңа ғылыми тұжырымдар қабылданды.

– Византиялық хронистердің еңбектерін талдаудың негізінде Византия империясының экономикалық дамуы мен оның ерекшеліктеріне көрсетілді. Салыстырмалы түрде, Шығыс империяның Батыс Рим империясынан экономика саласында ілгері кетуінің жолдары анықталды. Византия императорларының мемлекеттің қаржы саласындағы атқарған істері мен олардың империя экономикасын көтерудегі әдістері жаңа қырынан дәлелденді.

– Ұлы қоныс аудару дәуірінде Шығыс Рим империясында қоғам және мемлекеттің дамуында император І Юстиниан тарапынан қабылданған реформалардың саяси, құқықтық, экономикалық мән-маңызына тарихи баға берілді. І Юстинианның заманауи құқықтық мемлекеттік жүйені құрудағы және империяны дамытудағы рөлі айқындалып, оның жаңаша саяси «портреті» жасалды.

– Антикалық авторлардың еңбектеріне сүйене отырып, Халықтардың Ұлы қоныс аудару дәуіріндегі Византияның сыртқы саясаты мен оның жаңа бағыттары ашылды. Империяның халықаралық қатынастардағы беделіне тарихи-саяси сипаттама беріліп, оның сыртқы саясаттағы «картасы» жасалды.

– Халықтардың Ұлы қоныс аудару дәуірінде осы көшті бастаған ғұндардың Византия империясымен саяси байланыстарының жаңа бағыттары көрсетілді. Византиялық елшілер мен тарихшылардың жазбаларына талдау жасаудың нәтижесінде римдік билеушілердің ғұндармен саяси байланыстарына және соғыс факторлары жаңа қырынан ашылды.

– Византияның сыртқы саясаты мен оның оңтүстік Еуропадағы саясатына тікелей әсер еткен және оған үлкен кедергі ретінде аварлардың

аймақта күшею факторлары жан-жақты қарастырылды. Халықтардың Ұлы қоныс аудару дәуірінде ғұндармен бірге аварлардың Византияға қорғаныс көмегін беруі және соның негізінде империяның ұзақ өмір сүруіне тікелей ықпал етуі диссертациялық зерттеу жұмысының басты ғылыми жаңалықтарының бірі болып табылады.

– Шығыс деректерін және Прокопийдің жазбаларын талдай отырып Византия империясы мен Иран арасындағы саяси байланыстардың сан түрлі бағыттары және соғыс факторларының жаңа қырлары ашылды. Сасанидтік Иранның Византия империясы үшін аймақтағы басты геосаяси бақталас болғаны анықталды.

– Зерттеу жұмысының негізгі жаңалықтарының бірі ретінде Орталық және Оңтүстік Еуропада славяндардың пайда болуы мен олардың Шығыс Рим империясының саяси өміріне араласуына қатысты зерттеулер болды. Византиялықтар мен славяндардың өзара одақтастық қатынастары мен саяси қақтығыстарына жаңа ғылыми нәтижелерге қол жеткізілді.

Зерттеу жұмысының ғылыми және тәжірибелік маңызы. Диссертация материалдары ерте дүние және орта ғасырлар тарихы, Византия империясы тарихы мен осы кезеңдегі халықаралық қатынастарды зерттеудегі ғылыми маңызы өте зор. Зерттеу жұмысының ғылыми материалдары Византияның тарихы, Халықтардың Ұлы қоныс аудару процесі, Батыс ғұндар жайлы, Еуропада ерте орта ғасырларда өмір сүрген варвар тайпалары мен корольдіктердің саяси және әлеуметтік тарихымен байланысты болған оқытылатын лекцияларға, арнаулы курстар мен семинарларға пайдалануға болады. Сонымен бірге, диссертациялық жұмыс бойынша жинақталған ғылыми материалдар түркілердің этногенезі сияқты дәрістердің курсы дайындауда және хрестоматиялар шығаруда пайдаланылады.

Зерттеу тақырыбы бойынша қорғауға ұсынылған тұжырымдар. Халықтардың Ұлы қоныс аудару дәуірінде Византияның ішкі саяси тарихы мен оның сыртқы саясаты және көрші елдермен түрлі салалар бойынша қарым-қатынастар тарихын жан-жақты зерттеу нәтижесінде төмендегідей ғылыми тұжырымдар қорғауға ұсынылды:

1. Халықтардың Ұлы қоныс аудару дәуірі Еуразияда көптеген ерте ортағасырлық тайпалар мен мемлекеттердің тағдырын басқа арнаға бұрған өте үлкен және ұзақ уақытты қамтыған тарихи процесс болды. Халықтардың Ұлы қоныс аудару дәуірі Византия империясының саяси тарихына да үлкен өзгерістер алып келді. Византия империясы бұл дәуірде тек Батыс пен Шығыста ғана емес, сонымен бірге әлемнің алдыңғы қатарлы мемлекеті саналды.

2. Халықтардың Ұлы қоныс аудару дәуірінің Шығыс Рим империясы үшін тиімді және тиімсіз тұстары көп болды. Тиімді тұстарының ең негізгілері Ұлы көш арқылы Батысқа жылжып, империя іргесіне жайғасқан халықтарға өзінде өндірілген тауарларды саудаға салды. Олардың біразын арзан жұмыс күші ретінде пайдаланды және империяның сыртқы шекаралық қорғанысын қамтамасыз етті. Екіншіден шығыстан ығысқан ғұн, гот авар, славян тайпалары мен мемлекеттері Византияға қауіп төндіріп, оны біраз

уақыт алым төлеуге мәжбүр етті. Осының нәтижесінде құлиеленушілік қатынастар одан әрі ыдырай түсті.

3. Византия көрші халықтармен және мемлекеттермен сауда-саттық жұмыстарын жүргізу мен экономикалық дамудың заманауи жаңа үлгісін көрсетті. Сыртқы сауда мен ішкі экономикада жүргізілген түрлі жобалар империя экономикасының қарыштап дамуына ықпал етті. Империя территориясының халықаралық сауданың дәлізі болуына байланысты Византия Шығыс саудасының өсуіне де ықпал етті. Алтын ақша бірлігі айналымға енді. Мұның барлығы халықаралық экономика тарихының алғашқы баспалдақтары ретінде қалыптасты.

4. Византия империясы мемлекеттік құқық пен құқықтық нормалардың дамуы бойынша оны Батыс Рим империясынан кейінгі жалғасырушы ретінде тарихта қалды. Византия императорлары тарапынан қабылданған құқықтық нормалар мемлекеттің саяси дамуына орасан зор үлес қосты. Халықтардың Ұлы қоныс аудару дәуірінде Византияда мемлекетті басқарудың жаңа жүйесі қалыптасты. Бұл жағдай тек Византия ғана емес, кейіннен Еуропада құрылған ерте ортағасырлық мемлекеттер үшін де үлгі болды.

5. Халықтардың Ұлы қоныс аудару дәуірінде Византияның саяси дамуына император I Юстинианның қабылдаған саяси және құқықтық реформалары ерекше ықпал етті. Император I Юстинианның қабылдаған заңдары *Corpus Juris Civilis* – тің негізінде империяда ішкі саяси тәртіп орнады. Сыртқы саясатта да табысты қимылдар жүргізіле бастады. Осының негізінде император I Юстиниан римдік құқықтың жаңа үлгісін жасаушы ретінде Византия тарихында қалды. Империяда адам құқықтары мен халықтың әлеуметтік жағдайын реттеуге бағытталған мемлекеттік жобалар қабылданып, ол империяның саяси өмірін айтарлықтай өзгертті.

6. Халықтардың Ұлы қоныс аудару дәуірінде Шығыс Рим империясында ішкі саяси дамулармен қатар, оларға кедергі болған ішкі және сыртқы саяси-экономикалық факторлар да табылып жатты. Империяда атақты билеушілердің атына сызат түсіріп, оларға қарсылық және қастандық ұйымдастырушы ішкі саясаттың өкілдері де аз болмады.

7. Халықтардың Ұлы қоныс аудару дәуірінде Шығыс Рим империясының саяси тарихы мен тағдыры еуропалық ғұндармен тығыз байланысты болды. Сонымен қатар, ғұндардың Еуропада орнығуына және күшеюіне ықпал еткен негізгі фактор ғұндар мен Византия арасында орын алған әр түрлі деңгейдегі саяси процестер болды. Осы фактор зерттеу тақырыбына қатысты маңызды тұжырымдардың бірі болып саналады. Халықтардың ұлы қоныс аудару кезеңіндегі ғұндардың шапқыншылықтары Византиядағы құлиеленушілік қатынастардың бірте-бірте ыдырауына себепші болды.

8. Шығыс Рим империясының сыртқы саясатындағы басты тақырыптардың бірі аварлар болып, олар да Византияға жақын болуға тырысты. Шығыс Рим империясына аварлар жылдар бойына қысым көрсеткенімен олар өз жолын ары қарай жалғастыра алмады. Бұған Византияның уақыт өте күшеюі және керісінше Авар хандығындағы ішкі

алауыздықтар оның Византиямен арадағы саяси процестерді жалғастыруға кедергі келтірді.

9. Халықтардың Ұлы қоныс аудару дәуірінде Шығыс Рим империясының сыртқы саясатындағы басты бағыттар Түркі қағанатына қарай бағытталды. Сыртқы саясаттың негізгі бағыттары саяси-дипломатиялық және сауда-экономикалық қатынастармен сипатталды. Шығыс Рим империясы мен Түркі қағанаты арасындағы саяси байланыстар Халықтардың Ұлы қоныс аудару дәуіріндегі халықаралық қатынастардың жарқын үлгісі бола алды.

Зерттеу жұмысының сыннан өтуі. Диссертациялық ғылыми-зерттеу жұмысы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Ежелгі және орта ғасырлардағы Қазақстан мен іргелес елдер тарихы бөлімінде дайындалды. Зерттеу тақырыбы бойынша көлемді ізденіс жұмыстары жүргізілді. Отандық және шетелдік кітапханалар мен сирек қорлардан келтірілген материалдар зерттеу жұмысында қолданыс тапты. Зерттеу жұмысы өз жоспарына сәйкес алға қойылған міндеттері бойынша орындалды. Диссертацияның ғылыми қорытындылары мен нәтижелері отандық және шетелдік ғылыми басылымдар мен конференция жинақтарында басылды.

Диссертациялық жұмыс бойынша жалпы саны 11 ғылыми мақала жарияланды. Оның ішінде, ҚР БЖҒМ Білім және Ғылым саласындағы бақылау комитеті бекіткен ғылыми басылымдарда 4 ғылыми мақала жарыққа шықты. Еліміздегі ЖОО мен ғылыми-зерттеу орталықтарында отандық және әлемдік тарих ғылымының өзекті мәселелері бойынша арнайы ұйымдастырылған халықаралық ғылыми-теориялық конференцияларда үш ғылыми баяндама көпшілікке ғылыми талқылауға ұсынылды. Шетелдерде жарияланатын басылымдар мен жинақтарда төрт ғылыми мақала жарияланып, екі мақала «Scopus» халықаралық деректеме базасына енетін басылымдарда шықты.

Диссертациялық жұмыс ҚР БЖҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Ежелгі және орта ғасырлардағы Қазақстан мен іргелес елдер тарихы бөлімінің кеңейтілген мәжілісінде ғылыми талқылаудан өтті және қорғауға жіберілді.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Диссертациялық зерттеу жұмысының құрылымы кіріспеден, үш бөлімнен және әр бөлім үш тараушадан тұрады. Мұнымен қоса, қорытынды бөлім мен пайдаланылған әдебиеттер тізімі қамтылған.